Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 159.9

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

O‘SMIRLARDA AFFILIATSIYA MOTIVI NAMOYON BO‘LISHINING O‘ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHATLARI

Maftuna Xakim qizi Saidova[a,*], Tojiboyeva R G[b]

[a] *Andijon davlat universiteti, psixologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti*
[b] *Andijon davlat universiteti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor*
✉ yuldashevamubinaxon@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘smirlik davrida affiliatsiya motivining namoyon bo‘lishi, uning emotsional qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish, ijtimoiy taqqoslash va e’tirofga intilish bilan aloqasi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Mansublik ehtiyoji, o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi va shaxslararo yo‘nalganlik haqidagi ilmiy yondashuvlar asosida affiliatsiyaning konstruktiv hamda noqulay ko‘rinishlari farqlanadi. Oilaviy munosabatlar, sinfning psixologik muhiti va raqamli muloqotning mazkur motivga ta’sir etish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. O‘smirlarning tengdoshlar bilan ijobiy aloqasini mustahkamlashga qaratilgan psixoprofilaktik tavsiyalar va kuzatuv mezonlari taklif qilinadi. Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, yangi empirik tadqiqot natijalarini taqdim etmaydi.

Kalit so‘zlar

affiliatsiya motivi, o‘smirlik davri, mansublik ehtiyoji, tengdoshlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, rad etilish xavotiri, psixologik muhit, shaxslararo munosabat.

DOI: 10.5281/zenodo.23455556

KIRISH

O‘smirlik davri shaxsning o‘zini anglash, mustaqil qaror qabul qilish va jamiyatdagi o‘rnini belgilashga intilishi kuchayadigan rivojlanish bosqichidir. Aynan shu davrda yaqin do‘st topish, guruh tomonidan qabul qilinish, fikri bilan hisoblashilish hamda muhim insonlar bilan barqaror hissiy aloqa o‘rnatish ehtiyoji kundalik xulq-atvorning sezilarli motiviga aylanadi. Shaxslararo yaqinlikka bo‘lgan ushbu intilish psixologiyada affiliatsiya motivi tushunchasi bilan izohlanadi. Biroq affiliatsiyani shunchaki odamlar orasida ko‘p bo‘lish yoki doimiy muloqot qilishga moyillik sifatida tushunish yetarli emas: munosabatning sifati, o‘zaro ishonch va o‘zini erkin his qilish ham muhimdir [1; 4].

Maktab hayotida affiliatsiya motivi o‘quvchining sinfdoshlari bilan yaqinlashish tashabbusi, guruh ishida ishtiroki, do‘stining qo‘llab-quvvatlashini izlash, ziddiyatdan keyin yarashishga intilishi yoki aksincha, rad etilishdan cho‘chib muloqotdan chekinishi orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, bir xil tashqi xatti-harakat har xil ichki sababga ega: masalan, sinfdagi topshiriqqa faol qo‘shilish ham samimiy hamkorlik istagidan, ham tengdoshlar e’tiborini yo‘qotmaslik xavotiridan kelib chiqishi mumkin. Shuning uchun affiliatsiya motivini baholashda xulqning soni emas, uning ma’nosi va vaziyat bilan bog‘liqligi tahlil qilinishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Affiliatsiya motivi insonning boshqalar bilan hissiy jihatdan ahamiyatli, barqaror va ijobiy aloqa

o‘rnatishga intilishini ifodalaydi. R. F. Baumeister va M. R. Leary mansublik ehtiyojini asosiy insoniy motivlardan biri sifatida ko‘rib, uni qayta-qayta yuz beradigan ijobiy muloqot va munosabatning ma’lum darajada davomiyligi bilan tavsiflaganlar [1]. Bu qarashga ko‘ra, o‘smirning faqat bir guruhga rasmiy kiritilishi uning psixologik jihatdan qabul qilinganini anglatmaydi; u munosabatda o‘ziga nisbatan hurmat, samimiylik va ishonchni ham his etishi zarur.

R. M. Ryan va E. L. Decining o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida yaqinlik va aloqadorlikka bo‘lgan ehtiyoj kompetentlik hamda avtonomiya bilan bir qatorda muhim psixologik ehtiyoj hisoblanadi [3]. Mazkur uchlik affiliatsiya muammosiga muhim aniqlik kiritadi: tengdoshlar bilan aloqaga intilish shaxsning o‘z nuqtayi nazaridan voz kechishini talab etmasligi kerak. Sog‘lom affiliatsiya o‘smirning «men guruhga tegishliman» degan tuyg‘usini «men mustaqil fikrlay olaman» degan ishonch bilan uyg‘unlashtiradi. Bu muvozanat buzilganda esa ijtimoiy ma’qullanishga haddan tashqari bog‘liqlik kuchayishi mumkin.

C. A. Hill affiliatsiya motivini bir xil ehtiyoj emas, bir-biri bilan bog‘liq bir nechta yo‘nalishga ega konstrukt sifatida tahlil qilgan. Uning shaxslararo yo‘nalganlik shkalasi ijtimoiy taqqoslash, emotsional qo‘llab-quvvatlash, ijobiy rag‘batlantiruvchi muloqot va boshqalarning e’tiboriga ehtiyoj kabi to‘rt jihatga asoslangan [2]. Ushbu model turli motivlarni tushuntirish uchun nazariy jihatdan qulay, ammo Hill shkalasi dastlab kattalar namunalarida ishlab chiqilgan. Shuning uchun uni o‘smirlarga bevosita standartlashtirilgan diagnostika deb qo‘llashdan oldin yosh, til va madaniy moslik tekshirilishi lozim.

O‘smir qiyin vaziyatda uni tinglaydigan, kechinmalarini mensimaydigan emas, tushunishga harakat qiladigan insonni izlaydi. Bu holat do‘stiga dardini aytish, yaqin kishidan maslahat so‘rash yoki sinf rahbari bilan ishonchli suhbat qurish orqali ifodalanadi. Qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi ayrim o‘smirlarda yolg‘izlikni kuchaytirishi mumkin, lekin suhbatlashishga kamroq moyil bo‘lishning o‘zi alohida muammo mavjudligini isbotlamaydi. Psixolog xatti-harakatni shaxsning individual temperamenti va vaziyat bilan birga baholaydi [1; 4].

Birgalikdagi faoliyat, sinfdoshlar bilan fikr almashish, sport va ijodiy mashg‘ulotlarda o‘zaro yordam, umumiy muvaffaqiyatdan quvonish affiliatsiyaning konstruktiv namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Bunday munosabatlar o‘smirga yangi ijtimoiy rollarni sinab ko‘rish, nizolarni murosa orqali hal etish va hamkorlikni o‘rganish imkonini beradi. B. B. Brown va J. Larsonning sharhida tengdoshlar munosabatlari o‘smirlik rivojlanishining markaziy ijtimoiy kontekstlaridan biri sifatida yoritilgan [4]. Shunga qaramay, faol guruh a’zoligi do‘stlikning chuqurligi bilan bir xil tushuncha emas.

O‘smir tengdoshlarining o‘qishdagi yutuqlari, qiziqishlari, kiyinish uslubi yoki fikrlariga qarab o‘z mavqeyini anglashga urinadi. Me’yorida bunday taqqoslash o‘zini tanishga va yangi maqsadlar qo‘yishga yordam berishi mumkin; biroq doimiy ravishda faqat boshqalarning bahosi bilan o‘zini o‘lchash qoniqmaslik va o‘ziga ishonchsizlikni kuchaytirishi ehtimoli bor. Pedagogik muhitda individual rivojlanish mezonlarini ilgari surish, o‘quvchilarni omma oldida taqqoslamaslik va turli qobiliyatlarni tan olish ushbu xavfni kamaytirishga xizmat qiladi [2; 6].

Sinfdoshlarning fikrini bilish, jamoa oldida tashabbus ko‘rsatish, o‘zining yutuqlari e’tirof etilishini istash tabiiy holat bo‘lishi mumkin. Muammo e’tirof yagona o‘zini qadrlash manbaiga aylanganda paydo bo‘ladi: o‘smir yoqimsiz vaziyatda ham «yo‘q» deya olmasligi yoki guruhdan chetda qolmaslik uchun o‘z qadriyatlariga zid xatti-harakatga rozi bo‘lishi mumkin. Shuning uchun affiliatsiya motivi bilan rad etilishdan xavotirlanish tushunchalarini nazariy jihatdan farqlash muhim: birinchisi yaqinlashishga intilish bo‘lsa, ikkinchisi ko‘proq noxush bahodan saqlanish bilan bog‘liq.

O‘smirlarning yosh xususiyatlariga nazar tashlansa, dastlabki bosqichlarda guruhga qo‘shilish va umumiy qoidalarga moslashish katta ahamiyat kasb etsa, keyingi bosqichlarda yaqin do‘stlikning o‘zaro ishonch, maxfiylik va hissiy chuqurlik xususiyatlari muhimlashishi mumkin. Biroq bu qat’iy, hamma uchun bir xil kechadigan ketma-ketlik emas. Oiladagi munosabatlar, sinfdagi ijtimoiy me’yorlar, shaxsiy tajriba va yashash sharoiti motivning ifodalanishiga ta’sir etadi [4; 7].

K. R. Wentzel o‘rta maktab o‘quvchilarida ota-ona, o‘qituvchi va tengdoshlar qo‘llab-quvvatlashi turli motivatsion natijalar bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan: tengdoshlar qo‘llovi prosotsial maqsadlar, o‘qituvchi qo‘llovi darsga qiziqish va ijtimoiy mas’uliyat, ota-ona qo‘llovi esa maktabga yo‘naltirilgan qiziqish va maqsad-

lar bilan bog‘langan [5]. Ushbu natija affiliatsiya motivini faqat do‘stlik munosabatlari doirasida cheklamaslik kerakligini anglatadi. Oila, pedagog va tengdoshlar o‘smirning turli ehtiyojlarini qondiruvchi bir-birini to‘ldiradigan tayanchlardir.

C. Goodenowning tadqiqotida o‘quvchining sinfda o‘zini qabul qilingan, hurmat qilingan va qadrlangan deb his qilishi o‘qishga bo‘lgan motivatsion ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq ekanligi aniqlangan [6]. Shu sababli maktab psixologi uchun faqat individual suhbat emas, balki butun sinfdagi munosabatlar iqlimini kuzatish ham muhim. Masalan, yangi kelgan o‘quvchining guruhga qo‘shilishi, jamoaviy topshiriqlarda chetda qolayotganlarning mavjudligi, nizolarda kimning ovozi eshitilmayotgani kabi belgilar maktabdagi mansublik tajribasi haqida ehtiyotkor xulosa chiqarishga yordam beradi.

Raqamli muloqot affiliatsiya motivining ko‘rinishlarini kengaytirdi: do‘stlarning onlayn yozishmalari, guruh suhbatlari, ijtimoiy tarmoqlardagi javoblar va virtual jamoalar ham aloqadorlik hissini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq onlayn e’tirofning tez o‘zgarishi, qasddan guruhdan chiqarib qo‘yish yoki kamsituvchi xabarlar salbiy emotsional tajribaga sabab bo‘lishi mumkin. UNESCO maktabdagi zo‘ravonlik va bullingning ta’lim hamda farovonlikka salbiy ta’sirini ko‘rsatadi [8]. Raqamli munosabatlarni tahlil qilishda esa barcha internet faoliyatini zararli deb baholash emas, muloqotning mazmuni va xavfsizligiga e’tibor qaratish to‘g‘riroqdir.

JSSTning 2024-yilda e’lon qilingan HBSC xalqaro hisobotida 11, 13 va 15 yoshli o‘smirlarning oila, tengdosh va maktab bilan bog‘liq ijtimoiy tajribalari mamlakatlar, yosh hamda boshqa ijtimoiy sharoitlarga ko‘ra farqlanishi yoritilgan [7]. Bu ma’lumotlarni O‘zbekiston maktablari uchun tayyor statistik ko‘rsatkich sifatida ko‘chirish mumkin emas; ular masalaga qiyosiy qarash, mahalliy diagnostika mezonlarini ishlab chiqish va umumlashtirishdagi ehtiyotkorlikni asoslash uchun xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Affiliatsiyaning ijobiy va noqulay namoyon bo‘lishini farqlashda uch mezonga tayanish mumkin. Birinchisi erkinlik: o‘smir muloqotni xohishiga ko‘ra boshlay oladimi yoki doimiy qo‘rquv uni majburlaydimi? Ikkinchisi o‘zaro hurmat: uning chegaralari va fikri guruhda inobatga olinadimi? Uchinchisi barqarorlik: kelishmovchilik yuz berganda munosabatni tiklash imkoniyati bormi? Ushbu mezonlar tashxis emas, balki pedagog va psixolog kuzatuvini mazmunli tashkil etish uchun taklif etilgan savollardir.

1-jadval. O‘smirlarda affiliatsiya motivining asosiy ko‘rinishlari va psixologik-pedagogik yondashuvlar

Motivning ko‘rinishi	Kuzatilishi mumkin bo‘lgan holat	Qo‘llab-quvvatlash yondashuvi
Emotsional yaqinlik	Do‘sti bilan dardlashish, yordam va tushunish izlash	Faol tinglash, ishonchli muloqot, maxfiylik chegaralari
Ijobiy hamkorlik	Guruh faoliyatiga qo‘shilish, birgalikdagi yutuqdan quvonish	Hamkorlikka asoslangan topshiriqlar, teng ishtirok
Ijtimoiy taqqoslash	O‘zini sinfdoshlar natijalari va bahosi bilan solishtirish	Shaxsiy o‘sish mezonlari, ommaviy solishtirishdan tiyilish
E’tirof va e’tibor	Fikri eshitilishini istash, tashabbus ko‘rsatish	Aniq va adolatli fikr-mulohaza, turli rollarni tan olish
Rad etilishdan xavotir	Kelishmaslikdan qochish, tengdosh bosimiga bo‘ysunish	«Yo‘q» deyish ko‘nikmasi, xavfsiz sinf qoidalari

O‘qituvchi va psixolog o‘quvchilar bilan birgalikda kamsitmaslik, boshqa fikrni bo‘lmasdan eshitish, shaxsiy ma’lumotni tarqatmaslik va guruh vazifalarida hammani qatnashtirish qoidalarini ishlab chiqishi mumkin. Qoidalarni faqat e’lon qilish yetarli emas; o‘quvchilar ularni real nizoli vaziyatlarda ham qo‘llashga o‘rgatiladi. Bu tadbir mansublik hissini buyruq bilan shakllantirmaydi, ammo hurmatli muloqot uchun zarur sharoit yaratadi [6; 8].

Kichik guruhlarda vazifalarni aylantirib berish, har bir a’zoning alohida hissasini ko‘rsatish, jamoa muvaffaqiyatini bir kishining mavqeyiga bog‘lamaslik muhimdir. Guruh tarkibi doimiy ravishda faqat do‘stlik aloqalari asosida tuzilsa, ayrim o‘smirlar chetda qolishi mumkin. Shu bois pedagog vazifaga qarab tarkibni o‘zgartirishi, biroq bu jarayonda hech kimni kamsitmasligi va xavfsizlik ehtiyojini hisobga olishi kerak. «Men boshqacha fikrdaman», «Bunda ishtirok etishni istamayman», «Menga biroz vaqt kerak» kabi iboralarni rolli mashqlarda sinab ko‘rish tengdoshlar bilan munosabatni uzmasdan o‘z pozitsiyasini ifodalashga yordam berishi mumkin. Mashqlar davomida o‘smirlarning shaxsiy tajribalarini

omma oldida oshkor qilish talab etilmasligi zarur. Maqsad ijtimoiy muloqotdan chekinish emas, balki affiliatsiya ehtiyojini avtonomiya bilan muvozanatlashtirishdir [3].

O‘smir do‘sti bilan kelishmovchilik paytida qayg‘u, g‘azab, rashk yoki rad etilishdan qo‘rqish hislarini aniqlay olishi, ulardan kelib chiqqan harakatni ongli tanlashi kerak. «Men nimani his qilyapman?», «Bu hisga qanday ehtiyoj sabab bo‘ldi?», «Vaziyatni zarar yetkazmasdan qanday aytsam bo‘ladi?» kabi savollar o‘zini boshqarishni qo‘llab-quvvatlaydi. Hissiy qiyinchilik kuchli yoki davomli bo‘lsa, oddiy guruh mashqlari o‘rniga mutaxassisning individual baholashi talab etilishi mumkin.

Ota-onaga faqat do‘stlar sonini nazorat qilish emas, farzandining munosabatlardan qanday hissiy tajriba olayotganini tushunishga harakat qilish tavsiya etiladi. Ishonchli suhbat, kamsitmasdan maslahat berish, do‘stlikdagi kelishmovchilikni o‘zi hal qilishiga imkon yaratish va real xavf bo‘lganda himoya qilish o‘smirning aloqadorlik hamda mustaqillik ehtiyojini birgalikda qo‘llaydi [3; 5].

Sinfda ijtimoiy tarmoqdagi «layk» yoki izohlar insonning qadri va do‘stlik sifatini to‘liq ifodalamasligi muhokama qilinadi. Guruh chatidan chetlatish, haqoratli xabarlarni tarqatish yoki shaxsiy yozishmalarni ruxsatsiz oshkor qilish kabi holatlarga maktabning yoshga mos himoya tartibi orqali javob beriladi. Mazkur jarayonda jabrlangan o‘quvchining shaxsiy ma’lumotlari va qadr-qimmati himoya qilinishi kerak [8].

Taklif etilayotgan kuzatuv modeli uch darajani o‘z ichiga oladi: shaxsiy darajada o‘smirning muloqotdan kutishi, hissiy kechinmalari va mustaqil chegaralari; guruh darajasida tengdoshlarning qabul qilishi, hamkorlik hamda rad etish me’yorlari; institutsional darajada esa sinf muhiti, pedagogik qo‘llov va oilaviy hamkorlik. Ushbu darajalar bo‘yicha muntazam, ammo ehtiyotkor kuzatuv muammo faqat «o‘smir xarakterida» degan biryoqlama qarashning oldini olishi mumkin.

Kelgusidagi empirik tadqiqot uchun affiliatsiya motivi va rad etilish xavotirini ajratib o‘lchash, sinfga mansublik hissi, sezilgan tengdoshlar qo‘llovi, ijtimoiy tashabbus va emotsional farovonlik ko‘rsatkichlarini qiyoslash taklif qilinadi. Tadqiqot dizaynida yoshga moslashtirilgan va psixometrik ko‘rsatkichlari tekshirilgan metodikalardan foydalanish, ishtirokchi hamda qonuniy vakil roziligi, ma’lumotlarni maxfiy saqlash va ishtirok etmaslik huquqini ta’minlash zarur. Mazkur maqola doirasida respondentlar soni, foizlar yoki statistik ahamiyatga ega farqlar haqida da’vo qilinmaydi.

XULOSA

O‘smirlik davrida affiliatsiya motivi ijtimoiy munosabatlarga kirishish, hissiy tayanch topish, o‘zini tengdoshlar bilan qiyoslash va qadr-qimmatining e’tirof etilishini istash orqali namoyon bo‘ladi. Uning rivojlantiruvchi ahamiyati aloqalar soni bilan emas, o‘zaro hurmat, ishonch, erkin tanlov va munosabatlar davomiyligi bilan belgilanadi. Affiliatsiyaning konstruktiv ko‘rinishlari hamkorlik va mansublik hissiga xizmat qilishi mumkin; rad etilishdan kuchli xavotir va doimiy ma’qullanishga qaramlik esa munosabatlarni noqulaylashtirishi ehtimoli bor.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Baumeister R. F., Leary M. R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation // Psychological Bulletin. – 1995. – Vol. 117, No. 3. – P. 497–529. DOI: 10.1037/0033-2909.117.3.497.

2. Hill C. A. Affiliation motivation: People who need people ... but in different ways // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – Vol. 52, No. 5. – P. 1008–1018. DOI: 10.1037/0022-3514.52.5.1008.

3. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.

4. Brown B. B., Larson J. Peer relationships in adolescence // Handbook of Adolescent Psychology / ed. R. M. Lerner, L. Steinberg. – 3rd ed. – Hoboken: Wiley, 2009. DOI: 10.1002/9780470479193.adlpsy002004.

5. Wentzel K. R. Social relationships and motivation in middle school: The role of parents, teachers, and peers // Journal of Educational Psychology. – 1998. – Vol. 90, No. 2. – P. 202–209. DOI: 10.1037/0022-0663.90.2.202.

6. Goodenow C. Classroom belonging among early adolescent students: Relationships to motivation and achievement // The Journal of Early Adolescence. – 1993. – Vol. 13, No. 1. – P. 21–43. DOI: 10.1177/0272431693013001002.

7. World Health Organization. A focus on adolescent social contexts in Europe, central Asia and Canada: Health Behaviour in School-aged Children international report from the 2021/2022 survey. – Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2024. URL: https://www.who.int/europe/publications/i/item/9789289061391.

8. UNESCO. Behind the numbers: Ending school violence and bullying. – Paris: UNESCO, 2019. DOI: 10.54675/TRVR4270. URL: https://www.unesco.org/en/articles/behind-numbers-ending-school-violence-and-bullying.